

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

КУКСЕНКО СЕРГІЙ ІВАНОВИЧ

УДК 930.1:94 (477) «1940-1960»

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ РПЦ З ОРГАНАМИ ВЛАДИ В
УКРАЇНСЬКІЙ РСР У 1940 – 1960-і рр.: ІСТОРИОГРАФІЯ**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні
дисципліни

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького Міністерства освіти і науки України

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Морозов Анатолій Георгійович,
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького,
завідувач кафедри археології та спеціальних
галузей історичної науки

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Киридон Алла Миколаївна,
заслужений діяч науки і техніки України,
державна наукова установа «Енциклопедичне
видавництво»

кандидат історичних наук
Орлов Владлен Миколайович,
науковий співробітник науково-дослідного сектору
науково-освітньої роботи Полтавського музею
авіації і космонавтики (відділ Полтавського
краєзнавчого музею ім. В. Кричевського)

Захист дисертації відбудеться «21» червня 2017 р. о 13 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 73.053.01 у Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького за адресою (18031, м. Черкаси, бул. Шевченка, 81)

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (18031, м. Черкаси, вул. Університетська, 22).

Автореферат розіслано «19» травня 2017 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
доктор історичних наук, професор

Н. І. Земзюліна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Українська історіографія перебуває на шляху критичного переосмислення надбань минулих років, перегляду оцінок і трактувань, успадкованих від попередньої доби, та пошуку відповідей на нові виклики. У зв'язку з цим підвищується роль проблемної історіографії. Зокрема, це стосується функціонування релігійних організацій та їх взаємин із радянською владою у 1940-х – 1960-х рр.

Взаємовідносини РПЦ із органами влади привертали до себе увагу багатьох дослідників: вітчизняних і зарубіжних, світських і церковних, радянських і пострадянських. Логічно, що їхні праці позначені розмаїттям методологічних підходів та оцінок, інтерпретацій подій і явищ, створенням чи спростуванням догм, стереотипів, а інколи і просто міфів. Недостатня увага до розробки порушеної нами теми в історіографічному аспекті за наявності значного масиву праць визначили доцільність спеціального історіографічного дослідження, наукової систематизації, виявлення особливостей історіописання та можливостей новітньої інтерпретації.

Актуальність теми зумовлена також безперечною значущістю «релігійного питання». На переконання багатьох дослідників, у XXI ст. релігія не втратила свого значення, а, можливо, відіграє значно вагомішу роль у морально-етичній сфері людського буття. Їй належить важливе значення і в міжцивілізаційних стосунках та вирішенні різноманітних конфліктів.

Отже, обрана для вивчення тема має науково-практичне і суспільно-політичне значення. Цим і зумовлено її актуальність.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертацію виконано відповідно до тематики наукових досліджень кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького «Історичні форми ментальності, соціально-економічної та громадсько-політичної організації українського селянства» (номер державної реєстрації 0102U0067960).

Об'єктом дослідження є історіографічний комплекс, сформований під час наукового вивчення умов функціонування РПЦ та політики партійних і державних органів щодо неї в Українській РСР у 1940-і – 1960-і рр.

Предметом дослідження є відображення у науковій спадщині особливостей взаємовідносин Руської православної церкви з партійними і державними органами в УРСР у 1940-і – 1960-і рр.

Хронологічні межі дослідження мають два виміри: 1) конкретно-історичний: охоплює 1943 – 1960-і рр.; 2) історіографічний: 1940-і – початок ХХІ ст. Він може бути поділений на два основні періоди: радянський та пострадянський. Вибір нижньої хронологічної межі конкретно-історичного виміру дослідження зумовлений тим, що у 1943 р. було зафіксовано істотну зміну у ставленні радянської влади до РПЦ; верхньої (1960-і роки) – стабілізацією взаємовідносин держави і релігійних організацій після «хрущовських гонінь». Хронологічні межі історіографічного виміру пов'язані з тим, що вже у 1940-і рр. з'явилися перші публікації з зазначеної проблеми. Верхня межа дослідження дає можливість охопити найновіші праці з теми, з'ясувати особливості новітніх дослідницьких технологій сучасної історичної науки.

Територіальні межі дослідження охоплюють територію УРСР у період, що досліджується, а також географічний простір суб'єктів історіографічної думки.

Мета роботи полягає в тому, щоб на підставі залучених до дисертації джерел, здобутків попередників, ґрунтуючись на сучасній методології, дослідити ключові концепції взаємин Руської православної церкви з органами влади в Українській РСР у 1940-і – 1960-і рр. Дослідження має виявити рівень теоретичних та методологічних підходів, спільних і відмінних інтерпретацій у радянській, церковній, світській українській, російській та західній історіографіях, встановити проблемно-тематичні пріоритети та обґрунтувати перспективи подальших науково-історичних досліджень.

Для досягнення мети необхідно вирішити такі наукові **завдання**:

- з'ясувати стан наукового вивчення теми, проаналізувати існуючі в історіографії теоретичні підходи до студіювання обраної теми;

- систематизувати і охарактеризувати основні групи історіографічних джерел з історії взаємовідносин РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940-і – 1960-і рр., провести їх класифікацію, розкрити їх інформаційні можливості;

- визначити основні історіографічні періоди, етапи дослідження вказаної теми, їх проблематику, теоретико-методологічні підходи та основні концепції;

- розкрити вплив суспільно-політичних умов, ідеологічних та конфесійних догм і упереджень та політичної кон'юнктури на дослідження взаємовідносин Руської православної церкви з органами влади в УРСР у 1940-і – 1960-і рр.;

- виявити недостатньо вивчені аспекти, спотворені або й сфальсифіковані оцінки подій та явищ, які потребують подальшої наукової розробки й, таким чином, окреслити перспективні напрями науково-історичних досліджень;

- з'ясувати особливості української специфіки дослідження проблеми взаємовідносин РПЦ з органами влади в радянській державі.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що в роботі:

вперше:

- на основі новітніх здобутків сучасної історичної науки системно проаналізовано формування наукових знань про особливості взаємовідносин РПЦ з органами влади в УРСР у 1940-і – 1960-і рр.;

- до аналізу залучені наукові дослідження, які виконані у межах різних галузей гуманітаристики: історії України, історії Церкви, релігієзнавства, філософії, культурології, соціології тощо;

- запропоновано і обґрунтовано основні періоди та етапи дослідження взаємовідносин РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940–1960-і рр.;

поглиблено:

- аналіз та розкрито контроверсійний характер радянської, зарубіжної, церковної та сучасної історіографії з теми;

- розуміння наукових концепцій взаємин держави і Церкви, розроблених різними історіографічними напрямами і школами;

набуло подальшого вивчення:

- погляди дослідників щодо етапів, причин та характеру змін у відносинах між радянською державою і РПЦ у 1940-і – 1960-і рр.;

- окреслено перспективи подальших наукових розробок теми, що досліджується.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення, що містяться в роботі, суттєво доповнюють і розширюють сучасні знання з історіографії взаємовідносин РПЦ з органами влади в УРСР у 1940-і – 1960-і рр. Результати дослідження можна застосувати в навчальному процесі, у підготовці загальних та спеціальних курсів із історії України, історіографії, історії Православної церкви. Її матеріали можуть бути корисними для гармонізації стосунків між державою і Церквою.

Апробація результатів дослідження. Ключові положення роботи обговорено на засіданнях кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького. Загальну концепцію дослідження відображено у доповідях і повідомленнях автора на Міжнародних та Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Сучасні напрямки теоретичних і прикладних досліджень» (м. Одеса, березень 2012 р., «Перспективні інновації в науці, освіті, виробництві» (м. Одеса, червень 2012 р., «Наукові досягнення і їх практичне застосування. Сучасний стан і шляхи розвитку» (м. Одеса, жовтень 2012 р.); «Мультинаукові дослідження як тренд розвитку сучасної науки» (м. Київ, квітень 2013 р.); «Формування сучасного вигляду науки» (м. Донецьк, червень 2013 р.); «Методологія науки сьогодні» (м. Київ, червень 2013 р.), «Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви» (м. Київ, червень 2015 р.)

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 14 статтях автора, 6 з яких – в українських фахових виданнях, 3 – у закордонних наукових періодичних виданнях.

Обсяг і структура дисертації зумовлені метою, завданнями, історіографічним характером дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів, що містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел і літератури (563 позиції, 64 сторінки). Загальний обсяг дисертації становить 237 сторінок, з яких 173 сторінки – основний текст.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету та завдання дослідження, визначено об'єкт, предмет, окреслено хронологічні та територіальні межі, розкрито наукову новизну і практичне значення, подано інформацію про апробацію результатів дослідження.

У **першому розділі «Історіографія, джерельна база, принципи та методи дослідження»** розкрито стан наукової розробки теми, охарактеризовано джерельну базу, окреслено принципи і методи дослідження.

У **підрозділі 1.1 «Стан наукової розробки теми»** з'ясовано, що в сучасній історичній науці існує лише кілька праць, присвячених історіографічному аналізу окремих аспектів порушеної нами теми. Це переважно статті та історіографічні огляди наукових праць і дисертацій, які є невеликими за об'ємом та неповними. Більш ґрунтовний аналіз історіографії та джерельної бази радянської партійно-державної політики в галузі релігії та Церкви в Україні у 40–60-х рр. ХХ ст. здійснили В. Войналович, Н. Шліхта, Н. Лаас¹. Однак їх історіографічні огляди лише частково стосуються обраної нами теми дослідження.

Конкретно-історичні праці, що стосуються аналізу функціонування РПЦ та її взаємин із органами влади в радянській державі за критерієм походження можна розподілити на роботи радянських, церковних, світських західних, українських і російських авторів. Розрізняємо два історіографічні етапи дослідження: радянський і сучасний.

Радянська історіографія 1940-х – 1980-х рр. не виходила за визначені ідеологічні та методологічні рамки марксизму-ленінізму, що негативно впливало на характер наукових досліджень. Праці радянських авторів (О. Андрєєва, А. Барменков, І. Бражник, В. Гараджа, М. Гордієнко, Є. Дулуман, В. Куроєдов, П. Курочкін, Є. Лісавцев, В. Фуоров та ін.) об'єднує заідеологізованість та відверта

---

¹ Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс / В. Войналович. – К.: Світогляд, 2005. – 742 с.; Шліхта Н. Становище православної церкви в повоєнній радянській Україні: критичний огляд історіографії другої половини ХХ ст. / Н. Шліхта // Магістеріум, 2007. – Вип. 28. – Історичні студії. – С. 71 – 77.; Лаас Н. Англомовні праці про становище Російської православної церкви в Україні в період пізнього сталінізму та перебування при владі М. Хрущова / Н. Лаас // Український історичний збірник. – Вип. 11., 2008. – С. 403 – 418.

атеїстична спрямованість, викликані пануванням атеїстичної концепції, в якій релігії і Церкві відводилася роль супротивника радянської влади. Зважаючи на це, більшість праць ґрунтується не на ретельному дослідженні джерел, а на партійних настановах, які визначали ідейні напрями наукових пошуків. Радянська історіографія своєю чергою розподіляється на окремі етапи, групи та тематичні напрями.

Західна історіографія від 1940-х рр. до 1991 р. розвивалася в умовах ідеологічного протистояння періоду «холодної війни», недоступності радянських архівів, ізоляваності СРСР. У трактуванні взаємин радянської держави з Церквою поряд з концепцією «переслідування за віру» – атеїстична влада прагне всіма засобами знищити релігію і Церкву (М. Бурдо, Р. Сталей, Б. Боцюрків), з'являється концепція «нової релігійної політики» – не відмовившись від переслідування віруючих, держава прагне інтегрувати Церкву в державний апарат, використати її потенціал у внутрішній і зовнішній політиці (В. Коларж, В. Флетчер, Д. Пауелл, Д. Поспеловський, П. Рамет). Після розпаду СРСР стали доступними для західних авторів архівні матеріали. Залучення широкої джерельної бази вигідно вирізняє ці праці від досліджень попередньої епохи. Однак кількість досліджень західних авторів значно скоротилася. До праць цього періоду можна віднести роботи Н. Девіса, Дж. Андерсона, Д. Поспеловського.

Праці церковних авторів, дотичні до теми нашого дослідження, можна розподілити на дві групи: 1) роботи прихильників Московського патріархату; 2) праці її противників (автори, ідейно близькі до РПЦ за кордоном, Української греко-католицької та Української автокефальної церков, релігійні дисиденти). Для робіт останніх (В. Алексєєв, Г. Рар, А. Боголепов, Д. Константинов, А. Краснов-Левітін, Г. Якунін та ін.) характерна висока емоційність, звинувачення у зраді інтересів Церкви (оцінка Московської патріархії як «прислужниці режиму»), акцентування уваги на гоніннях проти Церкви (концепція «переслідування за віру»). У «Журналі Московської Патріархії» 1940-х – 1950-х рр. з позицій керівництва РПЦ О. Ведєрников, М. Добринін, О. Савич, А. Шаповалов обстоюють тезу, що у повоєнний час були найсприятливіші умови для Церкви, підкреслюють заступництво радянської держави і особисто Й. Сталіна в ключових для

Православної церкви подіях того часу. У 1970-х – 1980-х роках проблематика державно-церковних відносин 1940-х – 1960-х рр. опинилася поза увагою офіційної церковної історіографії, адже після смерті патріарха Алексія I – безпосереднього учасника найважливіших подій церковного життя 1940–1960-х рр. – зникла необхідність у ювілейних історичних екскурсах. З кінця 1980-х рр. дослідження з позицій Московської Патріархії були продовжені: Інокентій (Павлов), Філарет (Денисенко), колектив авторів праці «Руська православна церква. 988 – 1988». З 1990-х рр. ці дослідження поповнилися працями С. Гордуна, М. Данілушкіна, В. Ципіна, О. Марченка та ін. Зазначені автори переважно уникають гострих тем взаємовідносин влади і РПЦ, відповідальність за випадки гонінь покладають на волюнтаризм М. Хрущова та місцевих керівників.

У сучасній Україні від початку 1990-х рр. активізувалися дослідження з релігійної тематики. Рубіжними між радянською історіографією періоду перебудови і пострадянською стали праці В. Єленського та І. Меркатуна. З'явилися дослідження П. Панченка, В. Барана, О. Лисенка, А. Киридон, П. Киричевський, В. Орлова, О. Нестулі та інших. Особливе місце посідають праці аналітико-теоретичного характеру В. Пащенко, А. Колодного, П. Яроцького, В. Войналовича та ін. Одним із провідних центрів досліджень релігійних процесів став відділ історії релігії відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г. Сковороди НАН України, серед вузівських вчених – наукова школа В. Пащенко, яка сформувалася на базі Полтавського університету. Українські автори наголошують, що у 1940-і рр. відбулося посилення російського націоналізму і культу державності, РПЦ стає частиною неоімперської радянської конструкції, яка демонструє тяглість російської імперської традиції, наступність сталінського режиму і царської Росії; одним із завдань РПЦ в Українській РСР було проведення політики русифікації та викорінення національних особливостей і у сакральній, і у інших суспільно-культурних сферах. У цьому поєдналися як наміри уряду, так і керівництва Московської патріархії. Проте, науковці визнають, що Православна церква часто не мала вибору, виконуючи замовлення влади.

У сучасній російській історіографії над темою взаємин Церкви, суспільства і влади радянської доби плідно працюють В. Алексєєв, М. Одінцов, М. Шкаровський,

О. Васильєва, Т. Чумаченко та ін. автори. Зазначимо, що російські дослідники розглядають передусім загальні процеси, які відбувалися в СРСР стосовно функціонування РПЦ, мало уваги приділяють Українському Екзархату, особливостям взаємовідносин між Православною церквою та партійними і державними органами в УРСР. Однак, у цих роботах на значному фактичному матеріалі розглянуто різні питання становища РПЦ, зокрема, проблеми взаємин з державою, їх правові аспекти, діяльність керівних органів Церкви. У Російській Федерації з'явилися також дослідження, в яких обґрунтовано необхідність і правомірність антирелігійних заходів влади (Ю. Бакаєв), заперечуються утиски РПЦ і переслідування віруючих радянською владою (А. Купцов).

Загалом сучасна історіографія характеризується відмовою від догм і стереотипів партійно-класового підходу та зміною концептуальних основ досліджень, зростає чисельність публікацій, розширюється їхня тематика, поглиблюється аргументованість доведення наукових концепцій.

Отже, аналіз здобутків попередників показує, що в Україні до цього часу не існує ґрунтовного історіографічного дослідження, яке б комплексно висвітлювало історіографію взаємовідносин РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940-і – 1960-і рр. за наявності значного масиву конкретно-історичних праць. Цим і зумовлено звернення автора до обраної для вивчення теми.

У **підрозділі 1.2** «Джерельна база дослідження» проаналізовано виявлені та опрацьовані за темою дослідження історіографічні джерела. Залучена до дисертації **джерельна історіографічна база**, з урахуванням сучасних підходів та особливостей обраної теми, класифікована нами за критерієм походження та за видовим критерієм. За критерієм походження – на наукові тексти, створені радянською суспільствознавчою наукою; церковними дослідниками; українськими діаспорними та російськими емігрантськими авторами; в зарубіжній історіографії; в сучасній українській та російській історичній науці. За видовим критерієм історіографічні джерела можна розподілити на такі групи: 1) **збірники документів** є цінним джерелом для вивчення, а їх публікації характеризують стан джерельної бази та особливості археографічної роботи з конкретної наукової проблеми; 2) **узагальнювальні праці** з історії РПЦ, України повоєнного двадцятиріччя

визначають місце досліджень взаємин Церкви з органами влади в УРСР у 1940-х – 1960-х рр.; 3) **монографії**, присвячені різним аспектам аналізу становища РПЦ та її взаємовідносин із органами влади у 1940-і – 1960-і рр. у радянській державі та дотичним до цієї теми питанням, є основою створення узагальнювальних праць, характеризуються фундаментальністю підходів, авторською концептуальною позицією; 4) **дисертаційні праці** демонструють найновіші історичні розвідки та узагальнення; 5) **наукові статті** дають можливість достатньо повно відобразити останні тенденції у вивченні, розумінні різними авторами особливостей теми дослідження; 6) **довідкова, науково-популярна та навчальна література** дозволяє виявити специфіку формування свідомості громадян щодо функціонування релігійних організацій в Україні у 1940-х – 1960-х рр.; 7) **матеріали конференцій та інших наукових зібрань** у концентрованій формі відображають сучасні зацікавлення дослідників, сприяють цілісному відтворенню картини процесу нагромадження історичних знань стосовно обраної нами теми.

Таким чином, залучена до дослідження історіографічна база є достатньо репрезентативною і дозволяє реалізувати поставлену мету, вирішити дослідницькі завдання.

У **підрозділі 1.3** «Принципи та методи наукового дослідження» проаналізовано застосовані у роботі підходи, принципи та методи наукового пізнання. **Методологічну основу роботи** складає сукупність загальнонаукових принципів і методів пізнання, спрямованих на об'єктивне, всебічне висвітлення фактів, подій та явищ. Автор керувався принципами історизму, всебічності, об'єктивності та світоглядного плюралізму. Дисертантом було використано такі спеціальні методи, як історико-генетичний, порівняльний, історіографічного аналізу та синтезу, розвитку знань (для виокремлення характерних рис досліджень у радянських, зарубіжних, церковних та пострадянських авторів), методи типологізації, класифікації, періодизації (у характеристиці історіографічних джерел та історіографічних періодів). Стрижневим методом у написанні дисертації став, звичайно, порівняльно-історичний метод або метод компаративістики, його імпліцитна присутність простежується навіть у найпростіших класифікаціях.

Отже, застосування зазначених вище методів і принципів історіографічного дослідження дозволило дисертанту розкрити обрану для вивчення тему, вирішити поставлені дослідницькі завдання.

У другому розділі «Взаємовідносини між РПЦ та органами влади в Українській РСР у 1940-х – на початку 1950-х років у науковій літературі» проаналізовано погляди дослідників на причини та характер «потепління» відносин радянської влади з Руською православною Церквою у роки Другої світової війни, становище РПЦ в УРСР у другій половині 1940-х – на початку 1950-х рр.

У підрозділі 2.1 «Дослідження причин «потепління» у ставленні влади до Руської православної Церкви у роки Другої світової війни» виокремлено та проаналізовано наявні в історичній літературі наукові інтерпретації головних причин зміни взаємовідносин між радянською державою і Церквою: 1. Зовнішньополітичні фактори. Їх вважають першочерговими зарубіжні, емігрантські, діаспорні (Дж. Куртісс, І. Власовський, А. Боголепов, Г. Домашовець, М. Бурдо, Г. Рар, Д. Константинов, М. Струве, Г. Сімон, У. Флетчер, Ф. Вальтерс, В. Заватський, Д. Поспеловський), значна частина українських та російських авторів (В. Алексєєв, О. Васильєва, О. Вишиванюк, Н. Волощенко, Т. Волокітіна, О. Лисенко, С. Болотов, Т. Чумаченко, К. Душенов). Частина дослідників зовнішньополітичні причини змін трактують передесум як прагнення заручитися підтримкою країн Заходу та віруючої громадськості в них для успішного завершення війни, отримання допомоги у повоєнній відбудові країни (В. Флетчер, Г. Сімон, В. Алексєєв, І. Шимон). Інші – пояснюють прагненням Й. Сталіна використати РПЦ для зміцнення особистої влади та утвердження радянського впливу в повоєнні роки в Європі та інших частинах світу (Г. Рар, Дж. Куртіс, О. Васильєва, Т. Чумаченко, М. Лагодич, О. Вишиванюк, Г. Якунін, К. Душенов, О. Лисенко). 2. Патріотична позиція РПЦ та реальна допомога в організації відсічі ворогу під час війни (українські та російські автори Ю. Бабінов, Ю. Катунін, М. Шкаровський, Ж. Канталінська, М. Герасимова, О. Вишиванюк). Таке пояснення є розвитком положень, висловлених ще радянськими авторами. 3. Пропагандистський крок влади у відповідь на відродження релігійного життя на тимчасово окупованих територіях СРСР (автори російського зарубіжжя В. Алексєєв

і Ф. Ставроу, священник-дисидент Г. Якунін, західні (Д. Поспеловський, В. Мосс), російські (І. Шимон, Ю. Гераськін), українські (В. Гордієнко, І. Грідіна, М. Герасимова, П. Бондарчук). 4. Прагнення партійних і державних органів використати Церкву як додатковий інструмент для посилення контролю над суспільством (Б. Боцюрків, М. Шкаровський, Я. Якко). 5. Результат зростання націоналістичних тенденцій та намагання влади нівелювати національні й культурно-релігійні відмінності народів СРСР (О. Верт, А. Луукканен, В. Войналович). 6. Спроба влади викликати на Заході сподівання, що сталінський режим має наміри розширити політичні свободи (Ф. Вальтерс, Т. Волокітіна). 7. Результат особистої релігійності Й. Сталіна (Д. Волкогонов, В. Єфімов).

Обґрунтування дослідниками обставин та дати зміни взаємовідносин між державою і Церквою об'єднано у такі групи: 1. кінець 1930-х рр. – пов'язують з початком Другої світової війни, приєднанням до СРСР нових територій (зарубіжні автори (В. Флетчер, Д. Поспеловський, Н. Девіс, К. Гілл), українські (О. Вишиванюк, Ю. Гераськін, Ю. Катунін, М. Лагодич, В. Лубський) та російські дослідники (С. Болотов, П. Бубнов). 2. 22 червня 1941 р. – початок війни між Німеччиною і СРСР (емігрантські автори (М. Струве, Л. Лебедев), російські (І. Шимон, С. Болотов), українські (Л. Дудка). 3. вересень 1943 р. – офіційний прийом Й. Сталіним ієрархів Патріаршої церкви (зарубіжні (Ф. Вальтерс, Д. Поспеловський), російські (В. Алексєєв, М. Шкаровський, О. Васильєва), українські (В. Пашенко, І. Луковенко, В. Орлов) та ін. автори.

У підрозділі 2.2 «Дискусії щодо характеру «нових відносин» між радянською державою та Православною церквою у 40-х роках ХХ ст.» розглянуто різні трактування суті змін у становищі РПЦ. Частина дослідників вважає цей час «релігійним відродженням» (М. Одінцов), найкращим «у житті православної церкви» за всі роки радянської влади (В. Пашенко), «золотим» десятиліттям» (О. Васильєва). Інші вказують, що переслідування за віру у душі войовничого атеїзму 1930-х рр. продовжувалися (В. Алексєєв, П. Бондарчук), існувала різюча відмінність становища вищої ієрархії РПЦ, що стала частиною істеблішменту, та місцевих церковнослужителів, які перебували у вкрай скрутних умовах (О. Лисенко, О. Федотов, В. Войналович). Ряд дослідників наголошує, що держава, залучаючи

РПЦ до вирішення своїх завдань, фактично інтегрує її до суспільно-державної системи (С. Головащенко, М. Рибачук, О. Лисенко, С. Іванченко, Д. Поспеловський, О. Зінкевич, О. Воронин, А. Колодний, В. Войналович, Т. Волокітіна). Інші наголошують на тому, що Церква, спираючись на підтримку держави, зміцнила своє становище, розправила з конкурентами (О. Саган, В. Войналович, А. Колодний, П. Яроцький, О. Турій). На аспект русифікаторської політики Руської православної церкви в Україні вказують Л. Мідловський, О. Зінкевич, О. Воронин, Ю. Зайцев, С. Головащенко, О. Бажан, Н. Шліхта, І. Грідіна. Тісна взаємодія РПЦ із владою призвела до того, що «у самій церкві встановилися порядки, дуже близькі до суспільних, – тобто тоталітарні» (А. Колодний, В. Климов).

У підрозділі 2.3 «Висвітлення взаємовідносин РПЦ з органами влади в Українській РСР у повоєнний час» проаналізовано погляди дослідників на взаємини влади з Церквою, причини певного їх погіршення у другій половині 1940-х рр. Виявлено такі основні позиції дослідників щодо початку їх «охолодження»: 1. погіршення відбулося відразу ж по завершенню війни (В. Войналович, М. Матвієнко, П. Киричевський); 2. перші зміни у ставленні режиму до РПЦ помітні в 1947 р. (М. Шкаровський, С. Болотов, П. Бубнов); 3. рубіжним є 1948 р. (М. Одінцов, В. Баран, С. Гордун, Т. Волокітіна). Існують такі погляди дослідників щодо основних причин цих змін: 1. зовнішньополітичні – початок «холодної війни» та консолідація сил всередині СРСР і всього радянського табору, провал спроб патріаршої Церкви стати на чолі світового православ'я (В. Флетчер, О. Васильєва, Д. Поспеловський, О. Горбатов, С. Болотов, П. Бубнов, І. Верховцева); 2. внутрішні: новий виток внутрішньополітичної боротьби і репресій, посилення «войовничого атеїзму 1930-х рр.» (М. Шкаровський, В. Войналович, М. Герасимова).

Отже, серед дослідників тривають дискусії щодо причин, початку та сутності змін у взаєминах влади з Православною церквою у 1940-х рр. Більшість авторів вказують на те, що зміна ставлення держави до релігії і Церкви була викликана комплексом внутрішньо- і зовнішньополітичних факторів, РПЦ було повністю підпорядковано державі, а у 1946–1948 рр. відбувається поступове обмеження впливу Церкви при збереженні зовні доброзичливого ставлення влади до неї.

У третьому розділі «Влада та Руська православна церква в Українській РСР другої половини 1950-х – у 1960-х роках в історіографії» проаналізовано погляди дослідників на взаємовідносини влади і Церкви у 1950-х – 1960-х рр.

У підрозділі 3.1 «Дискусії щодо становища Руської православної церкви у 50-х – на початку 60-х років ХХ ст.» розглянуто погляди дослідників на становище РПЦ у 50-ті рр. ХХ ст. Виявлено, що у сучасній історичній науці не існує усталених поглядів щодо оцінки становища РПЦ та її взаємовідносин із органами влади у 1950-ті рр. Ряд дослідників, передусім зарубіжні автори (Д. Поспеловський, Н. Девіс), українські (А. Колодний, В. Войналович, В. Баран, С. Яремчук, П. Киричевський), російські (Ю. Гераськін, О. Марченко, М. Шкаровський, О. Бєглов, В. Лівцов) вважають, що після смерті Й. Сталіна настав етап лібералізації у ставленні держави до Церкви, а нова хвиля гонінь розпочалася в кінці 1950-х рр. Проте В. Пащенко, І. Луковенко, О. Вишиванюк, Ж. Канталінська, В. Алексєєв, О. Васильєва, О. Вишиванюк, Н. Волощенко, Т. Волокітіна, О. Лисенко, С. Болотов, Т. Чумаченко, К. Душенов не виокремлюють у 1950-ті рр. етапу лібералізації.

У підрозділі 3.2 «Осмислення причин та масштабів «нової кампанії гонінь» проаналізовано погляди дослідників на «хрущовські гоніння» 1950-х – 1960-х рр. Встановлено, що серед дослідників відсутня єдність поглядів щодо початку нового наступу на Церкву. Так, Д. Поспеловський початок цього вбачає уже в подіях 1948 р., а перепочинок 1953–1957 рр. пояснює «боротьбою за владу ... після смерті Сталіна». Початок антирелігійної кампанії пов'язують з 1957 р. М. Шкаровський, Р. Піхоя, В. Войналович, В. Баран. Різке погіршення становища РПЦ датують 1958 р. такі автори: Г. Сімон, В. Войналович, В. Баран, Ю. Катунін, І. Ісіченко, А. Моренчук, О. Васильєва, Т. Чумаченко, С. Фірсов. Разом із тим, частина дослідників вважає, що активізація антирелігійної боротьби розпочалася у 1960 р. (М. Бурдо, А. Колодний, П. Яроцький, І. Андрухів, М. Одінцов, О. Марченко). За антирелігійною політикою епохи М. Хрущова в історіографії закріпилася оцінка жорсткого гоніння проти релігії, переслідування віруючих всіх конфесій, масового закриття їхніх церков (М. Одінцов, М. Шкаровський, В. Войналович, Августин (Нікітін), В. Пассат, В. Єленський). Заперечує таку оцінку О. Шубін, який стверджує, що партійно-державну політику 1950-х – 1960-х рр. щодо релігії і

Церкви «має сенс назвати не гоніннями, а скромніше – утисками», «м'яким конфліктом», адже держава прагнула не розвалити РПЦ, а поставити її у визначені нею ж рамки.

Сучасні дослідники, аналізуючи причини наступу влади на релігію і Церкву на рубежі 1950-х – 1960-х рр., виокремлюють такі фактори: 1. страх влади за ослаблення позицій Комуністичної партії та ідеології за істотного зміцнення релігійних організацій у роки десталінізації (Дж. Елліс, О. Шубін, В. Пащенко, Ю. Катунін, П. Киричевський, Н. Краснянська, І. Романюк, О. Лахно), вихід релігійних громад з-під контролю держави (О. Катуніна); 2. утвердження у компартійно-радянському керівництві переконання, що релігія і Церква заважають «побудові комунізму» (І. Меркатун, Г. Штриккер, В. Пащенко, В. Баран, В. Войналович, М. Шкаровський, О. Васильєва); 3. придушення національних повстанських рухів у Західній Україні і Прибалтиці знизило потребу підтримки Церквою радянської держави для зміцнення позицій влади у цих регіонах (П. Рабет, Н. Шліхта); 4. прагнення державного керівництва використати гроші й матеріальні цінності релігійних організацій для поповнення бюджету (О. Васильєва, П. Киричевський, О. Купцов, М. Лагодич); 5. незадоволення влади політикою Московської патріархії на Близькому Сході, у всесвітньому православ'ї та у миротворчих зусиллях (Т. Чумаченко); 6. намагання уряду відвернути увагу населення від економічних проблем та власних прорахунків (А. Моренчук); 7. звинувачення релігії у відсталості та шкідливості на фоні технічного прогресу та успіхів СРСР в освоєнні космосу (В. Єленський); 8. сприйняття РПЦ, легалізованої й інкорпорованої у політичну систему Й. Сталіним, як спадку сталінського режиму і, відповідно, необхідність повернення до «ленінських принципів» щодо релігії (О. Васильєва, Ю. Гераськін, О. Марченко, М. Лагодич).

У підрозділі 3.3 «Висвітлення у наукових публікаціях угодівських/нонконформістських настроїв у Руській православній церкві та протидії гонінням» досліджено позиції науковців щодо опору Церкви наступу влади на її інтереси. Виявлено, що тема опозиції в середовищі РПЦ та опору гонінням є однією з найменш вивчених. Ряд дослідників: М. Бурдо, Л. Алексєєва, В. Пащенко, В. Мосс, М. Шкаровський, Г. Штриккер, О. Бажан, Ю. Данилюк, Н. Шліхта, Г. Якунін, –

вказують на відсутність активних протестів з боку керівництва Церкви і навіть співробітництво Патріархії із владою у справі скорочення церков і монастирів. Проте А. Колодний, П. Яроцький, В. Баран стверджують, що і серед вищого керівництва Церкви були окремі несміливі вияви незгоди з партійно-державною антирелігійною політикою. Найбільший же опір антирелігійній політиці у формі перешкоджання закриттю храмів, подачі клопотань про їх відкриття, матеріальної підтримки діючих церков, високої релігійної обрядовості чинили прості віруючі та священнослужителі (В. Войналович, Ю. Гераськін).

У підрозділі 3.4 «Аналіз наслідків державної політики 1950-х – 1960-х років щодо РПЦ» розглянуто наукові інтерпретації наслідків релігійних переслідувань та дискусії щодо дати їх припинення. Дослідники, аналізуючи наслідки гонінь, звертають увагу на важкі втрати РПЦ від скорочення церков, монастирів, духовних навчальних закладів, зниження доходів РПЦ (В. Войналович, О. Кашеваров, А. Моренчук, В. Козлов, В. Пащенко). Проте, незважаючи на завдані Церкві тяжкі втрати, на переконання більшості авторів, переслідування не досягли бажаного результату. Вони не торкнулися «душі народу» (С. Кульчицький), не вдалося викоренити релігійність зі свідомості віруючих (М. Шкаровський, В. Войналович, О. Катуніна, А. Моренчук, І. Андрухів, В. Пассат). Поширеною в історіографії є думка, що з відставкою М. Хрущова припинилася антирелігійна кампанія. Цю тезу підтримують сучасні дослідники В. Ципін, Полат Саліх, С. Шкуратов. Окремі автори: В. Пащенко, В. Пасат, Ю. Катунін, М. Шкаровський, А. Моренчук, Г. Сімон, П. Бондарчук, – вважають, що пом'якшення релігійної політики радянської держави неправильно пов'язувати з відставкою М. Хрущова, адже зміни почалися ще до цього. Нове ж керівництво країни загалом продовжувало обмежувати вплив Церкви і жодне рішення попередників не скасувало.

Отже, більшість авторів впевнені, що після смерті Й. Сталіна відбулася незначна лібералізація курсу влади щодо релігії та Церкви, а з 1958 р. розпочалися жорсткі переслідування та обмеження прав віруючих і духовенства. Серед головних причин активізації боротьби партійно-державних органів проти релігії та Церкви на рубежі 1950-х – 1960-х рр. науковці особливу увагу звертають на внутрішні фактори. Вони вказують, що утиски РПЦ були сильніші, ніж інших конфесій, а

гоніння на віруючих в Українській РСР наймасштабніші. Дослідники заперечують активний опір керівництва РПЦ утискам Церкви і переслідуванням віруючих, а частина вказує навіть на сприяння цьому вищих ієрархів. Доволі консолідованою є думка, що як інституція Руська православна церква не була опозицією до влади. Проте, об'єктивно релігія і Церква якоюсь мірою все-таки були альтернативною офіційній ідеології, своєрідною духовною опозицією. Ми також виявили неоднозначність оцінок дослідниками досягнутих владою результатів. Адже вони полягали не лише в скороченні релігійної мережі, зниженні церковних доходів, посиленні тотального контролю держави за релігійними інституціями, а й у нездатності підмінити релігійний світогляд «матеріалістично-науковим», ліквідувати релігійний спротив та підтримку Церкви населенням. Предметом наукових суперечок і на сьогодні залишається дата вододілу у церковно-державних відносинах: одні дослідники зміну державної політики щодо релігії і Церкви пов'язують із відставкою М. Хрущова, інші – вказують, що певні зміни розпочалися ще за його керівництва державою.

У результаті проведеного дослідження автор виносить на захист такі основні **положення і висновки:**

1. Історіографічний аналіз засвідчив, що обрана нами для вивчення тема дотепер не була об'єктом спеціального комплексного історіографічного осмислення.
2. Історіографічні джерела, залучені до дисертації, класифіковано за критерієм походження та за видовим критерієм. За критерієм походження – на наукові тексти, що були створені: радянськими вченими; церковними дослідниками; українськими діаспорними та російськими емігрантськими авторами; в західній історіографії; в сучасній українській та російській історичній науці. За видовим критерієм – на такі основні групи: збірники документів; узагальнювальні дослідження з історії РПЦ, України, Української РСР повоєнного двадцятиріччя; дисертації та монографічні дослідження, присвячені різним аспектам аналізу функціонування РПЦ та її взаємовідносин із радянською владою у 1940-і – 1960-і рр. та дотичним до цієї теми питанням; наукові статті; навчальна, науково-популярна та довідкова література; матеріали конференцій та інших наукових зібрань, публіцистичні твори.

3. В історіографії теми, що досліджується, нами виокремлено два періоди: 1) 1940 – 1980-і рр.; 2) розпочався з 1991 р. після розпаду СРСР і триває до цього часу.

4. На кожному історіографічному етапі головні напрями і рівень наукового пошуку визначалися різними факторами та умовами.

У радянській науці відносини РПЦ з партійними і державними органами не були предметом самостійного наукового вивчення, а розглядалися крізь призму атеїстичної пропаганди і викриття зарубіжних «фальсифікаторів», розкривалися у контексті концепції «пристосування» Церкви до соціалістичної держави. Заперечувалося будь-яке втручання партійних і державних органів у життя РПЦ. У радянській історіографії релігії й Церкві відводилася роль супротивника радянської влади та соціалістичної держави, наголошувалося на неминучому їх відмиранні.

5. У структурі зарубіжної історіографії виокремлено два основних компоненти: 1) власне західна історіографія та 2) роботи емігрантських і діаспорних авторів (світських і церковних). Ці праці також не були вільні від політичної (або конфесійної) заангажованості. Їх автори часто перебільшували рівень опозиційності до влади Церкви та віруючих (оцінка ролі релігії в радянській державі як «ахіллесової п'яти» існуючого режиму) чи ступінь прислужництва Московської патріархії атеїстичній державі (оцінка РПЦ як «кишенькової для влади», «радянської церкви»). Західні дослідники для пояснення взаємин радянської держави з Церквою запропонували такі концепції: «переслідування за віру» – атеїстична влада прагне знищити релігію і Церкву; «нової релігійної політики» – держава, не відмовившись від антирелігійних переслідувань, прагне інтегрувати Церкву в державний апарат, використати її потенціал у внутрішній і зовнішній політиці. Роботи емігрантських, діаспорних дослідників та представників церковної опозиції за ставленням до політики Московської патріархії щодо співпраці з радянською владою можна розподілити на дві групи: 1) прихильники Московської патріархії (частина російської еміграції, яка підтримала Патріаршу церкву); 2) її противники (ідейно близькі до РПЦ закордоном, Української греко-католицької та Української автокефальної церков, релігійні дисиденти). Перші вказують на складність і неоднозначність ситуації, в якій перебувала РПЦ у 1940 – 1960 рр.,

підкреслюють жертовність керівництва Церкви, яке значною мірою скомпрометувало себе співпрацею з атеїстичною державою, але зуміло зберегти церковні інститути. Другі не визнавали канонічність Московської патріархії, РПЦ називали не інакше як «радянською церквою», звинувачували вищих церковних ієрархів у злочинному альянсі з безбожною державою, зраді інтересів Церкви, прислужництві атеїстичному режиму. Представники української діаспори звертають увагу, що в радянській державі РПЦ посідала, порівняно з іншими релігійними конфесіями, привілейоване становище. Дослідники негативно оцінюють причетність Патріархії до ліквідації УАПЦ та УГКЦ і приєднання приходів цих церков. Емігрантські, діаспорні автори та представники церковної опозиції переважно дотримувалися концепції «переслідування за віру», орієнтувалися на репресивні заходи радянської держави, хоча і визнавали відновлення Церквою своїх структур у 1940–х рр. Для їх робіт характерним був критичний підхід до аналізу державно-церковних відносин.

6. Церковна історіографія з позицій керівництва РПЦ на сторінках «Журналу Московської Патріархії» у 1943–1953 рр. підкреслювала важливу роль радянської держави і особисто Й. Сталіна у відродженні релігійного життя 1940-х рр. У 1940–1970 рр. щодо питань взаємин влади і Церкви публікувалися матеріали, присвячені ювілейним датам біографії патріарха Алексія I. У кінці 1980-х рр. було продовжено дослідження історії Православної церкви в умовах радянської держави з позицій офіційного керівництва Московської Патріархії. Проте вони були досить поверхові, їх автори уникали розгляду гострих питань взаємин РПЦ і держави. З 1990-х рр. публікуються праці, які повністю заперечують свободу совісті в СРСР, проте, дослідники, близькі до Московської патріархії, переважно стримано висвітлюють найтрагічніші події в історії взаємовідносин органів влади і РПЦ.

7. В українській і в російській сучасних історіографіях можна простежити два основні періоди: 1) початок – кінець 1990-х рр. – становлення сучасних української і російської історіографій; 2) кінець 1990-х рр. – початок XXI ст. – сучасні дослідження українських і російських авторів. У перший період було подолано теоретико-методологічний монізм, притаманний радянській історичній науці, утвердився плюралізм, відбувається пошук і застосування нових методологічних

підходів; історія релігійних організацій трансформувалася в окремий напрям історичного пізнання. Історіографічна ситуація кінця 1990-х рр. характеризується тим, що тема взаємовідносин Православної церкви з партійними і державними органами 1940-х – 1960-х рр. стала предметом науково-історичного осмислення в роботах, якість змісту яких кардинально різниться від рівня науковості навчальної, науково-популярної та публіцистичної літератури 1990-х рр.; крім конкретно-історичної тематики розпочалося опрацювання історіографічної.

У сучасних українській і російській історіографіях значну увагу приділено дослідженню причин і суті зміни політики держави щодо Православної церкви у 1940-х рр. (концепції «релігійного непу», «церковного сталінізму», «сталінського прагматизму»), ретельно досліджується становище РПЦ у 1940-і – 1960-і рр., зміни взаємовідносин влади і Церкви у цей період, причини та наслідки антирелігійної кампанії на рубежі 1950-х – 1960-х рр. (концепції «переслідування віри» та «інкорпорування Церкви у політичну систему радянського суспільства»).

Для російських дослідників характерні «державницькі» підходи щодо історії РПЦ, погляди на Московську патріархію як частину загальної системи управління країною, завданням якої є пробудження російського патріотизму, пропаганда національних культурно-духовних інтересів. Через меншу доступність українських архівів російськими авторами мало уваги приділяється подіям в Українській РСР.

Українські автори більше уваги приділяють використанню РПЦ з метою уніфікації конфесійного простору та підкорення віруючих тоталітарній державі, участі Московського патріархату у ліквідації українських національних церков. Дослідники акцентують увагу на повній залежності керівництва Патріархії від державних органів, єдності імперських і русифікаторських устремлінь кремлівської влади та Московської патріархії. Науковці наголошують, що РПЦ за допомогою держави розправляється з конкурентами, приєднує до себе парафії Української автокефальної і Греко-католицької церков, що створює певну загрозу українізуючого впливу на весь Український екзархат і навіть посиленню автономістських настроїв. Проте, не дивлячись на вагому частку українських парафій та священників-українців в Руській православній церкві, їх на керівні посади

не прагнули призначати. Тому лише у 1966 р. на екзарший престол вперше було призначено українця – архієпископа Філарета (Денисенко).

8. Аналіз опрацьованого історіографічного комплексу показав, що різні аспекти теми викликали і викликають зацікавлення в середовищі науковців. Проте ряд проблем потребує подальшого ґрунтовного осмислення та розробки і залишається відкритим для нових досліджень. На наш погляд, не до кінця вивченими залишаються такі питання, як фактори зміни віросповідальної політики у 1940-х рр., співвідношення позицій центральних і місцевих органів влади в релігійному питанні, роль силових структур держави у втіленні релігійної політики, феномен парадоксального співробітництва гнаної Церкви з радянським режимом, проблема реакції віруючих на антирелігійну політику влади та прояви невдоволення співпрацею Московського патріархату із комуністичною владою в середовищі українських православних священників та віруючих та ін. Потребує вивчення в історичному аспекті і проблема церковно-суспільних відносин, що є цінним матеріалом для усвідомлення процесів, які відбувалися в цілому у суспільстві. Доцільно активізувати також археографічну роботу, продовжити публікацію збірників документів і матеріалів, насамперед, документів церковних організацій в УРСР, що сприятиме підвищенню науково-теоретичного рівня досліджень, забезпеченню належної аргументованості та переконливості висновків.

Основний зміст дисертації викладено у таких публікаціях автора:

1. Взаємовідносини партійно-державних органів влади з Церквою і віруючими в УРСР у 40–60-ті рр. XX ст. в радянській історіографії // Гілея, 2012. – №62. – С. 171 – 178.
2. Взаємовідносини партійно-державних органів влади з Церквою і віруючими в УРСР у 40–60-ті рр. XX ст. в зарубіжній історіографії 1950–1990-х рр. // Гілея, 2012. – № 63. – С. 205 – 212
3. «Потепління» взаємовідносин партійно-державних органів влади з Руською Православною Церквою у 40-х рр. XX ст.: причини та тенденції // Гілея, 2012. – № 65. – С. 102 – 109.

4. Партійно-державна політика щодо Руської Православної Церкви у середині 40-х рр. XX ст.: дискусійні питання в роботах сучасних істориків // Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – К., 2012. – № 4. – С. 206 – 210.
5. Дискусійні аспекти щодо «пом'якшення» партійно-державної релігійної політики в сталінський період // Вісник Черкаського національного університету. Серія Історичні науки. – Черкаси, 2012. – № 29. – С. 92 – 95.
6. Историческая наука о периодизации так называемого «хрущевского наступления» на Русскую православную церковь // Вестник Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. – СПб, 2013. – № 3 (16). – С. 158 – 164.
7. Взаємостосунки радянської держави і Руської православної церкви в УРСР у 1940 – 1960-х рр. в сучасній українській історіографії // Гілея. – 2013. – № 74. – С. 142 – 145.
8. Масштабы и последствия «притеснений» Русской православной церкви в УССР на рубеже 1950–1960 гг.: дискуссионные вопросы в работах исследователей // Социально-гуманитарный вестник Юга России. – 2013. – № 4. – С. 17 – 23.
9. Дослідження нонконформістських настроїв в Руській православній церкві в Українській РСР в період «хрущовської» антирелігійної кампанії / *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe (East European Scientific Journal)*. Warszawa, Polska. – 2016. – № 9 (13). – P. 94 – 99.
10. Взаємовідносини партійно-державних органів влади з церквою і віруючими в УРСР у 40 – 60-ті рр. XX ст. в сучасній світській історіографії // Наукові досягнення і їх практичне застосування. Сучасний стан і шляхи розвитку. Міжнародна науково-практична конференція. – Одеса, 2012. – Т. 29. – С. 31–37.
11. Оpubлікована джерельна база дослідження історіографії розвитку Руської православної церкви і євангельсько-баптистського братства та їх взаємовідносин з партійно-радянськими органами влади в УРСР у 1940–1960-ті рр. // Мультинаукові дослідження як тренд розвитку сучасної науки. Міжнародна конференція. – Київ, 2013. – С. 96–100.

12. Становище релігії та церкви в УРСР у 1950-ті рр.: історіографія питання // Формування сучасного вигляду науки. Міжнародна конференція. – Донецьк, 2013. – С. 14–18.

13. Методологія історіографічних досліджень взаємовідносин влади і релігійних організацій радянського періоду // Методологія науки сьогодення. Міжнародна конференція. – Київ, 2013. – С. 59–62.

14. Дискусії дослідників щодо характеру змін у відносинах між радянською державою та Руською православною церквою у 1940-х рр. // Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти Церкви. Міжнародна науково-практична конференція. – Київ, 2015. – С. 324 – 332.

АНОТАЦІЇ

Куксенко С.І. М Взаємовідносини РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940 – 1960-і рр.: історіографія. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2017.

У дисертації досліджено особливості вивчення взаємовідносин РПЦ з органами влади в Українській РСР у 1940–1960-і рр. Охарактеризовано основні історіографічні періоди дослідження теми, проблемно-тематичні пріоритети, рівень їх наукової розробки. Використано значний масив історіографічних джерел (563 позицій), проведено їх класифікацію. Головну увагу приділено порівняльному аналізу наукових концепцій взаємовідносин Руської православної церкви і влади, розроблених різними історіографічними напрямами і школами в радянській, зарубіжній, церковній, сучасній українській і російській історіографії. Визначено чинники, які впливали на ідейне спрямування та науковий рівень публікацій. Доведено залежність історіографічного процесу від ідеологічного, конфесійного та політичного впливу. Проаналізовано дискусійні твердження дослідників щодо причин та суті змін у відносинах між радянською державою і РПЦ під час Другої

світової війни, стосунки Церкви і влади в 1940 – 1960-і рр., масштаби і результат антирелігійної кампанії на межі 1950 – 1960-х рр., висвітлення у наукових публікаціях угодовських та нонконформістських настроїв, поява релігійної опозиції. Аргументовано історіографічні етапи накопичення знань і окреслено їх особливості.

Ключові слова: історіографія, українська історіографія, історична наука, історіографічна концепція, історіографічне джерело, Українська РСР у 1940 – 1960-і рр., Руська православна церква, взаємовідносини РПЦ з органами влади.

Куксенко С.И. Взаимоотношения РПЦ с органами власти в Украинской ССР в 1940 – 1960-е гг.: историография. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.06 – историография, источниковедение и специальные исторические дисциплины. – Черкасский национальный университет имени Богдана Хмельницкого. – Черкассы, 2017.

В диссертации исследованы особенности изучения взаимоотношений РПЦ с органами власти в Украинской ССР в 1940 – 1960-е гг. Охарактеризованы основные историографические периоды исследования темы, проблемно-тематические приоритеты, уровень их научной разработки. Использован значительный массив историографических источников (563 позиций), проведена их классификация. Главное внимание уделено сравнительному анализу научных концепций взаимоотношения РПЦ и власти, выработанных различными историографическими направлениями и школами в советской, зарубежной, церковной, современной украинской и российской историографии. Определены факторы, которые влияли на идейное направление и научный уровень публикаций. Доказана зависимость историографического процесса от идеологического, конфессионального и политического влияния. Проанализированы дискуссионные утверждения исследователей о причинах и сути изменений в отношениях между советским государством и РПЦ во время Второй мировой войны. Изучены отношения Церкви и власти в 1940 – 1960-е гг., масштабы и результат антирелигиозной кампании на рубеже 1950 – 1960-х гг. Проанализировано освещение в научных публикациях

соглашательских и нонконформистских настроений, появление религиозной оппозиции.

Ключевые слова: историография, украинская историография, историческая наука, историографическая концепция, историографический источник, Украинская ССР в 1940–1960-х гг., Русская православная церковь, взаимоотношения РПЦ с органами власти.

Kuksenko S. Mutual relations of Russian Orthodox Church with the authorities in the Ukrainian SSR in the 1940s – 1960s: historiography. – Manuscript.

Dissertation for scientific degree of the candidate of history with specialization 07.00.06 – historiography, source study and special historical disciplines. – Bohdan Khmelnytskyi National University of Cherkasy. – Cherkasy, 2017.

In his dissertation, the author reveals a complex analysis of the peculiarities historical scientific study of Russian Orthodox Church in Ukrainian SSR and its relations with authorities in the 1940–1960s. The author characterizes main stages of the research made by Soviet, foreign, religious, post-soviet historiography, subject-problematic priorities and level of their scientific analysis.

The author uses a broad number of historiographical sources (563 positions) and classifies them by topic. The author identifies factors affecting development of scientific knowledge on Russian Orthodox Church relations with the authorities. It is established that the number of judgements, presented in historiographic sources, is very broad in range and the process of their formation was traced. The author also identifies factors affecting ideological background and scientific level of the works and proves the relationship between historiographical process and ideological, confessional and political influence. The main attention is paid to comparative analysis of scientific research of various schools of Soviet, foreign, religious and modern Ukrainian and Russian historiography pertaining to relations between the State and the Church (concepts of «religious NEP», «church Stalinism», «Stalin pragmatism», «Achilles' heel» of the existing regime, «pocket Soviet church for authorities», «adjustment of ROC to social state conditions», «faith persecution».)

The author also analyses controversial points of view of the researchers with regard to reasons, beginning and the character of the changes in relations between the Soviet State and Russian Orthodox Church during the World War II, position of Church in 40–50s; the scale and outcome of persecutions against religion and Church at the threshold between 1950–1960s and the date of their termination. The author also analyses conformist and non-conformist moods in scientific publications and emerging of religious opposition.

The author gives reasons for historiographic stages of scientific knowledge accumulation, as well as their peculiarities, which can be generally divided into two big periods: the first one from 1940s until 1980s; and the second one starting after 1991 (fall of the Soviet Union) and still ongoing.

The dissertation research indicates perspective directions of further scientific investigation aimed to study and analyze Russian Orthodox Church activity and its relations with party and state authorities in Ukrainian SSR in 1940–1960s. It also makes a conclusion on the importance of this study.

The research results can be used in the educational process, for preparation of general and special courses of Ukrainian history, historiography and history of Orthodox Church. Its materials are also useful for the harmonization of relations between the State and the Church.

Key words: historiography, Ukrainian historiography, historical science, historiographical concept, historiographical source, Ukrainian SSS in 1940–1960s, Russian Orthodox Church, relations of Russian Orthodox Church with the authorities.